

3

Vol. 5
Autumn 2024

Research Paper

Received:
11 July 2024
Revised:
27 July 2024
Accepted:
24 August 2024
Published:
22 September 2024
P.P: 39-70

ISSN: 2008-3564
E-ISSN: 2645-5285

Future Studies of the Islamic Revolution

Analysis of the effects of virtual space promoters on religious sovereignty in the Islamic Republic of Iran

Gholamreza Behrouzi Lak¹ | Asiyeh Sarabadani Tafreshi^{2*}

Abstract

New communication technologies, especially cyberspace, have brought about profound changes in human life. These changes have had numerous consequences for religious governance in Iran. So far, little research has been done in this area.(background) The challenges and opportunities of cyberspace as a driving force for religious governance in the Islamic Republic of Iran have become a serious concern.(Question) In this article, by gathering information from library resources and using the driving force analysis method, the driving effects of cyberspace on religious governance, opportunities and threats, and appropriate solutions are examined.(Method) The findings show that these spaces create both opportunities and challenges for religious governance. Opportunities include promoting religious teachings, interfaith dialogue, and mobilizing public participation. Challenges include the dissemination of material contrary to religious teachings, the incitement of social unrest, and foreign cultural infiltration. Ultimately, the continuation of religious governance in the digital age requires an active and intelligent approach from religious and governmental institutions in the Islamic Republic of Iran.(Findings)

Keywords: Religious governance, Driving force analysis, Cyberspace, Political effects, Opportunities and challenges.

1. Full Professor of the Political Science Department of Bagheral Uloom University, Qom, Iran.
Email: behroozlak@gmail.com
2. Corresponding Author: political science student of Bagheral Uloom University, Qom, Iran.
Email: asa.tafreshi@gmail.com

Cite this Paper: Behrouzi Lak, Gh & Sarabadani Tafreshi, A (2024). Analysis of the effects of virtual space promoters on religious sovereignty in the Islamic Republic of Iran. *Future Studies of the Islamic Revolution*, 3(5), 39–70.

Publisher: Imam Hussein University

Authors

This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0).

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۱
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۵/۰۶
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۰۳
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱
صص: ۷۰-۳۹شاپا چاپی: ۲۰۰۸-۴۵۲۸
الکترونیکی: ۵۰۷۲-۲۶۴۵تحلیل آثار پیشران فضای مجازی بر حاکمیت دینی
در جمهوری اسلامی ایران۱ غلامرضا بهروزی لک | آسیه سرآبادانی تفرشی^{۲*}

چکیده

فناوری‌های نوین ارتباطی، به‌ویژه فضای مجازی، تحولات عمیقی در زندگی بشر ایجاد کرده‌اند. این تحولات پیامدهای متعددی بر حاکمیت دینی در ایران داشته‌اند. تاکنون پژوهش‌های اندکی در این زمینه انجام شده است. پیشینه) پرسش چالش‌ها و فرصت‌های پیشران فضای مجازی برای حاکمیت دینی در جمهوری اسلامی ایران به دغدغه‌ای جدی تبدیل شده است. (مسئله) در این مقاله با گردآوری اطلاعات از منابع کتابخانه‌ای و با استفاده از روش تحلیل پیشران به بررسی آثار پیشران فضای مجازی بر حاکمیت دینی و فرصت‌ها و تهدیدات و ارائه راهکارهای متناسب پرداخته شده است. (روش) یافته‌ها نشان می‌دهد که این فضاها، هم فرصت‌ها و هم چالش‌هایی را برای حاکمیت دینی به وجود می‌آورند. از جمله فرصت‌ها می‌توان به ترویج آموزه‌های دینی، گفتگوی بین ادیان و بسیج مشارکت مردمی اشاره کرد. از جمله چالش‌ها نیز می‌توان به انتشار مطالب مغایر با آموزه‌های دینی، تحریک ناآرامی‌های اجتماعی و نفوذ فرهنگی بیگانه اشاره کرد. در نهایت، تداوم حاکمیت دینی در عصر دیجیتال، مستلزم اتخاذ رویکردی فعال و هوشمندانه از سوی نهادهای دینی و حاکمیتی در جمهوری اسلامی ایران است. (یافته)

کلیدواژه‌ها: حاکمیت دینی، تحلیل پیشران، فضای مجازی، آثار سیاسی، فرصت‌ها و چالش‌ها.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱. استاد گروه علوم سیاسی دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران. behroozlak@gmail.com

۲. نویسنده مسئول: دانشجوی کارشناسی ارشد رشته علوم سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران. asa.tafreshi@gmail.com

استناد: سرآبادانی تفرشی، آسیه و بهروزی لک، غلامرضا (۱۴۰۳). تحلیل آثار پیشران فضای مجازی بر حاکمیت دینی در

جمهوری اسلامی ایران، نشریه علمی آینده پژوهی انقلاب اسلامی، ۳(۵)، ۷۰-۳۹.

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.27173674.1403.5.3.2.8>

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع) نویسدگان

این مقاله تحت لیسانس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License- CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است.

مقدمه و بیان مسئله

فضای مجازی امروزه، فراتر از یک پدیده گذرا، هویتی نوین در پیکره هستی بشر یافته و تاروپود زندگی را درهم تنیده است. این دنیای بی کران و بی مرز، انقلابی ژرف در نحوه تعامل، یادگیری و زندگی انسان‌ها رقم زده و به ابزاری قدرتمند برای تبادل اطلاعات، شکل‌گیری افکار عمومی و بسیج اجتماعی مبدل گشته است. فضای مجازی در عصر حاضر به پدیده‌ای فراگیر تبدیل شده و قدرت اثرگذاری قابل توجهی بر زندگی افراد دارد. بررسی آثار این پدیده بر حوزه‌های مختلف، از جمله حاکمیت دینی ایران، امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است. فضای مجازی، فرصت‌ها و چالش‌های متعددی را برای حکومت دینی ایران به وجود می‌آورد. شناخت این فرصت‌ها و چالش‌ها برای استفاده بهینه از این ابزار قدرتمند و مقابله با تهدیدات احتمالی، از اهمیت بالایی برخوردار است.

جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان نظامی مبتنی بر آموزه‌های دینی و با هویتی متمایز، در مواجهه با این شبکه‌ها با چالش‌ها و فرصت‌های منحصر به فردی روبروست. سوال اصلی این پژوهش آن است که "آثار پیشران فضای مجازی بر حاکمیت دینی در جمهوری اسلامی ایران چگونه است؟" فضای مجازی در سال‌های اخیر شاهد رشد و نفوذ چشمگیری بوده است.

درحالی که برخی کارشناسان معتقدند که این فضا می‌تواند فرصت‌های جدیدی برای تعامل و گفتگوی سازنده بین مردم و دولت ایجاد کند، برخی دیگر هشدار می‌دهند که این فضا می‌تواند بستر مناسبی برای فعالیت‌های مخالفان و براندازان باشد. در جمهوری اسلامی ایران، به دلیل ماهیت خاص نظام سیاسی و هویت دینی آن، فضای مجازی اهمیتی دوچندان یافته است. حامیان نظام معتقدند که این فضا می‌تواند ابزاری کارآمد برای ترویج آموزه‌های دینی و گفتگوی بین‌ادیان باشد. از سوی دیگر، منتقدان نظام بر این باورند که چنین فضایی می‌تواند بستر انتشار مطالب مغایر با آموزه‌های دینی و تحریک ناآرامی‌های اجتماعی باشد. در این پژوهش، به بررسی آثار پیشران فضای مجازی بر حاکمیت دینی در جمهوری اسلامی ایران می‌پردازیم و تلاش می‌کنیم تا با تحلیل فرصت‌ها و چالش‌های این پدیده، راهکارهایی برای استفاده از فضای مجازی در راستای تقویت حاکمیت دینی ارائه دهیم که برای رسیدن به این

مقصود از منابعی چون، "نقش فضای مجازی در حکمرانی ملی ج.ا.ایران" نوشته ابوالفضل روحانی، "مفهوم‌شناسی حاکمیت سایبری" نوشته سجاد خلیلی نژاد، "کارکرد فضای اجتماعی مجازی در عصر جهانی شدن" نوشته علی رحمان‌زاده و بسیاری از منابع علمی و آینده‌پژوهانه استفاده خواهد شد.

مبانی نظری پژوهش

فضای مجازی

برای فهم بهتر فضای مجازی لازم است ابتدا فضای سایبری را تعریف کنیم. سایر از لحاظ لغوی در فرهنگ‌های مختلف به معنی مجازی و غیرملموس و مترادف با لغت انگلیسی ورجوال است. (مشایخ و حاجی‌زاده، ۱۴۰۲) فضای سایبر در معنا به مجموعه‌هایی از ارتباطات درونی انسان‌ها از طریق رایانه و مسائل مخابراتی بدون در نظر گرفتن جغرافیای فیزیکی گفته می‌شود. (هاتف، ۱۳۸۸) که همچنین بدون در نظر گرفتن بعد زمان و مکان، تعامل‌های اجتماعی میان فرهنگ‌های گوناگون را از طریق فناوری‌های نوین امکان‌پذیر می‌سازد. (آزادی و همکاران، ۱۳۹۹) این فضا با ویژگی‌ها و کارکردهای خاص خود، الگوی تعاملاتی و ارتباطی انسان را دگرگون ساخته است. (دست‌فروشان و غلامی هره دشتی، ۱۳۹۷) فضای مجازی عرصه زندگی بشر را وارد عرصه نوین کرده است. (سجادی شیرودی و صدرا، ۱۳۹۸) و عبارت است از فضای وابسته به یکدیگر، از زیرساخت‌های فناوری اطلاعات، فضای ارتباطی، سامانه‌های رایانه‌ای، پردازنده‌های تعبیه شده، کنترل‌گرهای صنایع حیاتی، محیط مجازی اطلاعات و اثر متقابل بین این محیط و انسان به‌منظور تولید، پردازش، ذخیره‌سازی، مبادله، بازیابی و بهره‌برداری از اطلاعات. (قربانی و همکاران، ۱۳۹۹)

حاکمیت دینی

یک واحد سیاسی یا کشور از چهار عنصر اساسی جمعیت، سرزمین، حکومت و حاکمیت ترکیب یافته است. حاکمیت در ادبیات سیاسی به‌عنوان یک مفهوم انتزاعی به معنای اقتدار سیاسی عالی و تجلی قدرت سیاسی است. برخی مفهوم حاکمیت را نزدیک به مفهوم دولت یا مترادف با آن دانسته‌اند. برخی محققان، ویژگی اصلی حکومت را همان وصف حاکمیت دیدند و از این نظر

حکومت نزد آنها تجلی و مظهر حاکمیت است؛ یعنی حاکمیت را در عالم خارج به منصف ظهور و بروز می‌رساند. در آثار امام خمینی (ره) حکومت اسلامی سازوکار اجرایی تحقق حاکمیت الهی است که در آن دین مرجعیت دارد؛ یعنی مشروط به شروطی است که در قرآن کریم و سنت رسول اکرم معین شده است. در واقع مفهوم حاکمیت در اندیشه اسلامی و امام خمینی (ره)، بار معنایی متناظر با جهان‌بینی اسلامی دارد. طبق جهان‌بینی اسلامی امام، ولایت و حاکمیت مختص خداوند متعال است که به دو صورت ولایت تکوینی و تشریحی است. ولایت تشریحی شکل‌دهنده بستر مفهومی حاکمیت سیاسی است و حکومت نیز از نظر امام خمینی شعبه‌ای از ولایت مطلقه رسول الله است. (زمانی محجوب، ۱۳۹۹) حکومت دینی، حکومتی است که نه تنها همه قوانین و مقررات اجرایی آن برگرفته از احکام دین است؛ بلکه مجریان آن نیز مستقیماً از طرف خدا منصوب‌اند یا به اذن خاص و یا اذن عام معصوم، منصوب شده‌اند. چنین حکومتی، حکومت دینی ایده‌آل و کمال مطلوب است. زیرا حکومتی با این خصوصیات از پشتوانه حکم الهی برخوردار است و بر اساس اراده تشریحی خداوند شکل گرفته است. حکومت رسول‌الله و امام معصوم و نیز حاکمیت افرادی مانند مالک‌اشتر در زمان حضور معصوم یا حکومت ولی فقیه جامع‌الشرایط در عصر غیبت این گونه است. (خانی، ۱۳۹۱)

روش پژوهش

گسترش روزافزون فضای مجازی در ایران، چالش‌ها و فرصت‌های جدیدی را برای نهادهای مختلف، از جمله حاکمیت دینی به وجود آورده است. درک عمیق از "آثار پیشران فضای مجازی بر آینده حاکمیت دینی در جمهوری اسلامی ایران" برای حفظ و ترویج ارزش‌های دینی و حفظ جایگاه حاکمیت دینی در جامعه ایران ضروری است. این پژوهش از رویکرد آینده‌پژوهی با استفاده از چارچوب نظری یا همان روش تحلیل پیشران بهره می‌برد. تحلیل پیشران روشی سیستماتیک برای مطالعه آینده است که به دنبال شناسایی عوامل و محرک‌های کلیدی مسبب تغییرات قابل توجه در یک سیستم است. این رویکرد درک عمیق‌تر و جامع‌تر موضوع، برنامه‌ریزی استراتژیک برای مقابله با چالش‌ها و استفاده از فرصت‌ها و تصمیم‌گیری‌های مؤثرتر در مورد آینده حاکمیت دینی در فضای مجازی را تسهیل می‌کند. داده‌های این پژوهش از طریق تحلیل

پیشران فضای مجازی جمع‌آوری خواهد شد. این تحلیل شامل بررسی ساختار و روابط بین افراد و گروه‌ها در فضای مجازی، نحوه تعامل و تبادل اطلاعات، و نقش آن در شکل‌گیری افکار عمومی و ترویج یا تضعیف ارزش‌های دینی است. سپس، داده‌های جمع‌آوری شده با استفاده از تکنیک‌های تحلیل پیشران مورد بررسی قرار خواهند گرفت. پیشران‌ها مجموعه‌ای از نیروهای شکل‌دهنده آینده هستند که به صورت جهانی یا محلی بر آینده‌های مختلف تأثیر می‌گذارند. پیشران‌ها به صورت غیرمستقیم بر آینده حوزه‌های اجتماعی، فناورانه، اقتصادی، زیست‌محیطی و سیاسی تأثیر می‌گذارند. (فتحی و همکاران، ۱۴۰۲) در تعریفی دیگر، پیشران اصطلاحی است که برای اشاره به هر «نیروی تغییر ساز»، که باعث تحول آینده، تأثیر در آن، و شکل دادن به آن می‌شود، مورد استفاده قرار می‌گیرد. این تغییر می‌تواند به وسیله اشخاص، نهادها، یا حتی شرایط ایجاد شود. (رمضانی و همکاران، ۱۴۰۰) یافته‌های این پژوهش به شناسایی عوامل کلیدی و محرک‌های مؤثر بر آینده حاکمیت دینی در فضای مجازی کمک خواهد کرد. همچنین، این پژوهش می‌تواند به ارائه راهکارهای مناسب برای مقابله با چالش‌ها و استفاده از فرصت‌های فضای مجازی برای حاکمیت دینی کمک کند. تحلیل پیشران فضای مجازی روشی مناسب برای مطالعه "آثار پیشران فضای مجازی بر آینده حاکمیت دینی در جمهوری اسلامی ایران" است. این روش به شناسایی عوامل کلیدی و محرک‌های مؤثر بر آینده حاکمیت دینی کمک می‌کند و می‌تواند در تدوین راهبردهای مناسب برای حفظ و ترویج ارزش‌های دینی در فضای مجازی مورد استفاده قرار گیرد.

پیشینه و یافته‌های پژوهش

فرصت‌های فضای مجازی بر حاکمیت دینی در جمهوری اسلامی ایران

ظهور فضای اجتماعی و فناوری‌های نوظهور با خود تغییرات اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی به همراه دارند به نوعی که حتی سبک زندگی جدیدی در محیط واقعی به وجود می‌آورند. این تحولات به نحوی است که حتی بر تعاملات اجتماعی کنشگری در دنیای واقعی، سرمایه اجتماعی، حضور در فضای اجتماعی - سیاسی و هویت تأثیر گذاشته است. با توجه به حضور هم‌جایی و هم‌زمانی این رسانه‌های جدید و پیامدهایی که استفاده از این فناوری‌ها بر حوزه‌های

مختلف جامعه ما دارند این رسانه‌های نوظهور تبعاتی را برای جوامع به‌ویژه جامعه ایرانی و اسلامی ایجاد می‌کنند. (زکوی و طرفی سعیداوی، ۱۴۰۱)

پیامدها و آثار فضای مجازی بر دستاوردهای انسان‌ها از هر توسعه‌ای، از صنعت گرفته تا فناوری‌های نوین علاوه بر مزایا و منافع که برای انسان داشته و راحتی و رفاهی که برای او پیشکش کرده است. تحقق اهداف سند راهبردی جمهوری اسلامی ایران در فضای مجازی، فرصت‌هایی را برای حاکمیت دینی فراهم می‌نماید که در ۵ حوزه آنها را بررسی می‌کنیم.

۱. فرصت‌های فضای مجازی در حوزه حاکمیت سایبری برای حاکمیت دینی

فضای مجازی به‌عنوان قلمرویی نوظهور و فراگیر، فرصت‌های بی‌نظیری را برای بسط و تعمیق آموزه‌های دینی و ارزش‌های اسلامی در جامعه ایران فراهم می‌کند. حاکمیت سایبری به‌عنوان مجموعه‌ای از اصول و راهبردها برای مدیریت و نظم‌بخشی به این فضا، می‌تواند بستری مناسب برای تحقق حاکمیت دینی در عصر حاضر باشد.

حاکمیت سایبری، مبتنی بر اصول پاسخگویی، شفافیت، حاکمیت قانون و مشارکت، می‌تواند در خدمت حاکمیت دینی در جمهوری اسلامی ایران باشد. این امر مستلزم تعهد و التزام به پاسخگویی در قبال عملکرد در فضای مجازی، شفافیت در قوانین و مقررات، انطباق آنها با آموزه‌های دینی و حقوق شهروندی، مشارکت فعالانه آحاد جامعه و نخبگان، و اعمال حاکمیت سایبری به‌گونه‌ای است که موجب ارتقای سطح فرهنگ دینی و اخلاقی، ترویج ارزش‌های اسلامی و صیانت از هویت ملی و دینی شود. تحقق حاکمیت سایبری در راستای حاکمیت دینی، نیازمند بسترهای مناسب برای تبادل نظر، گفتگو و هم‌اندیشی در فضای مجازی، تولید و انتشار محتوای غنی دینی و اخلاقی، ایجاد شبکه‌های اجتماعی دینی، بهره‌گیری از ظرفیت‌های آموزشی فضای مجازی و حمایت از فعالان دینی در این فضا است. حاکمیت فضای سایبر می‌بایست بر اساس فرایندهای دموکراتیک، چندجانبه، تضمین مشارکت معنادار و پاسخگویی همه ذی‌نفعان در این حوزه از جمله دولت، بخش خصوصی جامعه مدنی جامعه فنی جامعه دانشگاهی و کاربران باشد. (رسولی و همکاران، ۱۴۰۲) در اینجا به تتبع دو عملکرد مهم حکمرانی در فضای مجازی می‌پردازیم.

الف. فرصت استقلال در فضای مجازی برای حاکمیت دینی

حفظ استقلال در فضای مجازی، به‌عنوان یکی از ارکان اساسی حاکمیت دینی در جمهوری اسلامی ایران، نقشی محوری در صیانت از هویت ملی، مقابله با تهاجم فرهنگی و بهره‌مندی از فرصت‌های این فضا برای پیشرفت کشور ایفا می‌کند که ثمره آن ایجاد امنیت سایبری است. از مهم‌ترین مسائل در حفظ امنیت سایبری کشور، استقلال و خودکفایی در تولیدات محصولات امنیت سایبر است؛ چراکه محصولات وارداتی از جمله نرم‌افزار، سخت‌افزار و محصولات شبکه، شکاف‌های امنیتی نهفته و آشکاری دارند. (فوجانی خراسانی و حسین‌پور، ۱۳۹۹)

فضای مجازی با وجود چالش‌هایی مانند فقدان زیرساخت، ناآگاهی عمومی و جنگ نرم، بستری مناسب برای گسترش آموزه‌های دینی، ترویج ارزش‌های اسلامی و تحقق اهداف نظام مقدس جمهوری اسلامی فراهم می‌کند. تقویت زیرساخت‌ها، ارتقای آگاهی عمومی، تولید محتوای فاخر دینی و فرهنگی، حمایت از فعالان این عرصه، تقویت پلیس سایبری و تمرکز بر شرکت‌های دانش‌بنیان، از جمله راهبردهای اساسی برای غلبه بر این چالش‌ها و تبدیل فضای مجازی به فرصتی برای پیشرفت و تعالی کشور با اتخاذ رویکردی جامع و برنامه‌ریزی دقیق حاکمیت دینی است. در این مسیر، همکاری و هم‌افزایی دستگاه‌های ذی‌ربط، نقش آفرینی مردم، توجه به ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و امنیتی فضای مجازی و استفاده از ظرفیت‌های داخلی، نقشی کلیدی در نیل به این اهداف ایفا می‌کنند.

ب. فرصت حکمرانی نوین در فضای مجازی برای حاکمیت دینی

از دهه‌های پایانی قرن بیستم با تشدید فرایند جهانی‌شدن، شاهد ظهور اشکال نوین حکمرانی در جوامع توسعه‌یافته هستیم. (رضایی و سعیدی، ۱۳۹۹) که به معنای اعمال اراده در شرایط فعال شدن بازیگران مختلف و جامعه شبکه‌ای (فیروزآبادی و احمدآبادی آزادی، ۱۳۹۹) و بر مبنای فناوری، داده و اطلاعات است. (تراب‌زاده و ایمانی، ۱۴۰۰) حاکمان برای حفظ حاکمیت و اقتدار خود باید ماهیت این نوع جدید حکمرانی در فضای مجازی را درک کرده و بر اساس معادلات و رویکرد متفاوت آن عمل کنند. حاکمیت دینی با آگاهی از اهمیت فضای مجازی و نقش آن در ابعاد مختلف زندگی جامعه، به دنبال پیاده‌سازی حکمرانی نوین در این فضا است. مشارکت مردم در تصمیم‌گیری‌ها، شفافیت و پاسخگویی، دسترسی عادلانه به امکانات و اطلاعات، توسعه خدمات الکترونیکی و دولت الکترونیک، و ارتقای آگاهی و مشارکت مردم در امور، از ارکان

اصلی این نوع حکمرانی هستند. حکمرانی نوین در فضای مجازی، به‌عنوان گامی ضروری در مسیر تحقق ایران قوی و پیشرفته، بستری مناسب برای بسط و تعمیق حاکمیت دینی، صیانت از هویت ملی و دینی و نیل به جامعه تمدنی فراهم می‌کند.

حکمرانی دینی در فضای مجازی با ظرفیت‌های گسترده خود، فرصتی مغتنم برای پیشرفت و توسعه ایران در عرصه‌های مختلف، از جمله ترویج آموزه‌های دینی، ترویج ارزش‌های اسلامی و تحقق اهداف نظام مقدس جمهوری اسلامی است. با اتکا به ظرفیت‌سازی، قانون‌گذاری و فرهنگ‌سازی در این فضا، می‌توان از آن به بهترین نحو در راستای نیل به اهداف عالی نظام و ارتقای سطح زندگی مردم بهره برد.

۲. فرصت‌های فضای مجازی در حوزه اقتصاد دیجیتال برای حاکمیت دینی

اقتصاد دیجیتالی عبارت است از "شبکه‌ای جهانی از اقتصاد و فعالیت‌های اجتماعی که از طریق فن آوری اطلاعات و ارتباطات مانند اینترنت، موبایل و شبکه‌ها امکان‌پذیر گردیده است" (نوری و طباطبائی نیا، ۱۳۹۸). حاکمیت دینی در این نوع اقتصاد نوین، می‌تواند به فرصت‌های توسعه اقتصاد دانش‌بنیان و نوآور در فضای مجازی، ایجاد اشتغال در فضای مجازی، تجارت الکترونیک، دست یابد.

الف. فرصت توسعه اقتصاد دانش‌بنیان و نوآور در فضای مجازی برای حاکمیت

دینی

فضای مجازی با ظرفیت‌های گسترده خود، دریچه‌ای نو برای توسعه اقتصاد دانش‌بنیان و نوآور در ایران گشوده است. این نوع اقتصاد که بر پایه دانش، نوآوری و فناوری‌های نوین بنا شده، می‌تواند نقش محوری در تحقق اهداف حاکمیت دینی و پیشرفت و توسعه پایدار کشور ایفا کند. در اقتصاد دانش‌بنیان تمامی بخش‌های اقتصادی دانش بر هستند و بر همین اساس دانش‌هایی که در چنین اقتصادی به آن نیاز است بسیار فراتر از دانش‌های فنی است و به‌عنوان مثال، شامل دانش‌های فرهنگی، اجتماعی و مدیریتی نیز می‌شود. (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۷)

حمایت از کسب‌وکارهای نوپا، توسعه صادرات محصولات دانش‌بنیان و جذب سرمایه‌گذاری، از جمله کلیدهای توسعه اقتصاد دانش‌بنیان در فضای مجازی هستند. باوجود فرصت‌های موجود، چالش‌هایی مانند کمبود زیرساخت، فقدان قوانین حمایتی و فرهنگ ضعیف

کارآفرینی، سد راه پیشرفت این حوزه هستند. توسعه زیرساخت‌ها، تدوین قوانین حمایتی و ترویج فرهنگ کارآفرینی، گام‌هایی اساسی برای غلبه بر این چالش‌ها و استفاده از فرصت‌های فضای مجازی برای ایجاد اشتغال، ثروت و توسعه ایران در راستای حاکمیت دینی هستند.

فضای مجازی بستری مناسب برای شکوفایی اقتصادی دانش‌بنیان و تحقق اهداف متعددی برای حاکمیت دینی، از جمله ترویج فرهنگ کار و تلاش، تولید علم و دانش، ایجاد اشتغال و ثروت، صیانت از هویت ملی و دینی و تحقق عدالت اجتماعی فراهم می‌کند. توسعه این نوع اقتصاد در فضای مجازی، گامی مؤثر در جهت پیشرفت و توسعه پایدار و ارتقای سطح زندگی مردم خواهد بود.

ب. فرصت ایجاد اشتغال در فضای مجازی برای حاکمیت دینی

فضای مجازی با ایجاد اشتغال فرصتی مغتنم برای حاکمیت دینی است. مشاغل نوینی چون کسب‌وکارهای اینترنتی، تولید محتوای دیجیتال، دورکاری و مشاغل مبتنی بر داده، افق‌های تازه‌ای به سوی پیشرفت و توسعه اقتصادی و کاهش نرخ بیکاری می‌گشایند. این مهم، مستلزم مهارت‌های کامپیوتری، دیجیتال و ارتباطی است. از این رو، آموزش و حمایت از کارآفرینان در این عرصه، از طریق ارائه تسهیلات، مشاوره، آموزش و ایجاد فضای مناسب، نقشی کلیدی در رونق اقتصاد دیجیتال ایفا می‌کند. بهره‌مندی از فواید اقتصادی فضای مجازی، صرفاً با توسعه زیرساخت‌های فنی امکان‌پذیر نیست و اثرگذاری آن، زمانی محقق خواهد شد که سیاست‌گذاری دولت به سمت توسعه فضای کسب‌وکار و رونق صادرات و همراه با توسعه خدمات و زیرساخت‌ها باشد. استاجی و همکاران، (۱۳۹۹)

ج. فرصت تجارت الکترونیک برای حاکمیت دینی

تجارت الکترونیک، فراتر از یک مفهوم اقتصادی، فرصتی ارزشمند برای حاکمیت دینی در راستای پیشرفت اقتصادی در ایران است. این بستر نوین، با ایجاد بازارهای جدید، تسهیل مبادلات تجاری و کاهش هزینه‌ها، نقشی کلیدی در ایجاد اشتغال، افزایش ثروت ملی و ارتقای سطح زندگی مردم ایفا می‌کند. تجارت الکترونیک، طریق هدایت کسب‌وکار را تغییر می‌دهد و بدین ترتیب باعث تبدیل بازارهای سنتی به شکل‌های جدید و نیز ایجاد تغییرات چشمگیر در شرایط رقابتی می‌شود. (شریفی و مردانی، ۱۴۰۱) تجارت الکترونیک می‌تواند مزایای متعددی برای

حاکمیت دینی به ارمغان آورد که می‌توان به ترویج فرهنگ کار و تلاش، ایجاد اشتغال، صیانت از هویت ملی و دینی و تحقق عدالت اجتماعی اشاره کرد. برای دستیابی به این مزایا، حاکمیت دینی می‌تواند با اقداماتی مانند ایجاد زیرساخت‌های مناسب، ترویج فرهنگ استفاده درست، حمایت از کسب و کارهای اینترنتی و ایجاد قوانین حمایتی، به رونق تجارت الکترونیک کمک کند.

۳. فرصت‌های فضای مجازی در حوزه فرهنگ و جامعه برای حاکمیت دینی

امروزه فضای مجازی، نقشی بی‌بدیل در تغییر و تحولات فرهنگی و اجتماعی همه جوامع ایفا می‌کند که حکومت دینی ایران می‌تواند از آن، فرصت‌هایی برای خود در جهت رشد جامعه فراهم کند از جمله:

الف. فرصت ترویج ارزش‌های دینی و اخلاقی در فضای مجازی برای

حاکمیت دینی

فضای مجازی در بسیاری از موفقیت‌ها و پیشرفت‌های جامعه در عرصه‌های مختلف علوم و خدمات و بهبود زندگی مردم نقشی قابل‌اعتنایی داشته (نجفی و واحدی، ۱۳۹۸) و در کنار فواید بی‌شماری که ارائه می‌کند، می‌تواند بستری برای ترویج ضد ارزش‌ها و آسیب‌های اخلاقی نیز باشد. بهترین روش مواجهه با مشکلات اخلاقی ناشی از فضای مجازی روش فعالانه و خردمندانه است؛ در این روش، ضمن پذیرفتن حقایق فضای مجازی، سعی می‌شود محیط آن از ردایل اخلاقی پاک شود و ارزش‌ها، هنجارها و اخلاقیات در این فضا احیا شوند. (نقدی پور و اسلامی بابا حیدری، ۱۴۰۱) در این میان، حاکمیت دینی در جمهوری اسلامی ایران، فرصتی را برای بهره‌گیری از این فضا در جهت ترویج ارزش‌های دینی و اخلاقی یافته است. فضای مجازی، بستری برای حاکمیت دینی در جهت نشر معارف اسلامی و اخلاقی به نسل جوان و عموم جامعه است. تولید محتوای جذاب دینی و نوین متناسب با ذائقه مخاطبان، حضور فعال در شبکه‌های اجتماعی و تعامل سازنده با کاربران، حمایت از نهادهای فرهنگی و مذهبی فعال در این عرصه و آموزش سواد رسانه‌ای و فرهنگ صحیح استفاده از فضای مجازی، از جمله اقداماتی هستند که می‌توانند در این راستا ثمربخش باشند.

ب. فرصت تقویت هویت ملی و فرهنگی در فضای مجازی برای حاکمیت

دینی

فضای مجازی، برای حاکمیت دینی در جهت تقویت هویت ملی و فرهنگی در کنار ترویج ارزش‌های دینی و اخلاقی فرصتی فراهم کرده است. این فضا بستری بی‌نظیر برای معرفی فرهنگ و هنر غنی ایرانی - اسلامی به جهانیان، ایجاد گفتمان ملی، و انسجام هرچه بیشتر جامعه فراهم می‌کند.

حاکمیت دینی با تولید و انتشار محتوای فرهنگی و هنری جذاب در قالب‌های نوین و متناسب با ذائقه مخاطبان، به‌ویژه نسل جوان، می‌تواند نقشی اساسی در تقویت هویت ملی و فرهنگی ایفا کند و با اتخاذ رویکردهای مناسب نسبت به فرایند جهانی شدن و فضای مجازی و بهره‌گیری از فرصت‌ها و امکانات آن‌ها از هویت ملی جامعه خود صیانت نماید. (عباس‌زاده مرزبالی، ۱۳۹۹)

استفاده از ظرفیت شبکه‌های اجتماعی برای انتشار محتوای جذاب، برگزاری مسابقات و چالش‌های فرهنگی، ایجاد گروه‌های گفتگو و تبادل نظر، و پاسخگویی به سؤالات و شبهات فرهنگی از دیگر اقدامات مؤثر در این زمینه است.

حمایت حکومت دینی از هنرمندان و فعالان فرهنگی در فضای مجازی با ارائه تسهیلات، اعتبارات و امکانات لازم برای تولید محتوای فاخر و اثرگذار، گامی مهم در جهت غنی‌سازی این فضا و ارتقای سطح فرهنگی جامعه و تقویت هویت ملی و فرهنگی خواهد بود. علاوه بر این، ایجاد وب‌سایت‌ها و پورتال‌های فرهنگی به زبان‌های مختلف برای معرفی فرهنگ و هنر ایرانی به جهانیان و تسهیل دسترسی مخاطبان بین‌المللی به این محتوا، و همچنین حضور فعال در شبکه‌های اجتماعی بین‌المللی برای تبادل فرهنگی با سایر ملل، معرفی دستاوردهای فرهنگی و هنری ایران و مقابله با روایت‌های مغرضانه و دروغین از فرهنگ ایرانی، از دیگر راهکارهای مؤثر در این راستا به شمار می‌روند.

ج. فرصت ارتقای سطح آگاهی و دانش عمومی در فضای مجازی برای

حاکمیت دینی

فضای مجازی، دریچه‌ای به‌سوی جهانی از اطلاعات و دانش است که فرصتی بی‌نظیر برای ارتقای سطح آگاهی و دانش عمومی در اختیار حاکمیت دینی قرار می‌دهد. در عصر حاضر که

دسترسی به اطلاعات به امری آسان و فراگیر تبدیل شده است، فضای مجازی بستری برای حاکمیت دینی در جهت ارتقای سطح آگاهی و افزایش دانش عمومی در مورد صیانت از اطلاعات خصوصی (استادی و عرب بافرانی، ۱۳۹۹) فراهم می‌کند که با تولید محتوای آموزشی متنوع و جذاب، استفاده از ظرفیت فضای مجازی، حمایت از نهادهای آموزشی و پژوهشی، ایجاد کانال‌های آموزشی و بهره‌مندی از اینفلوئنسرها، می‌تواند نقشی اساسی در این زمینه ایفا کند. حکومت دینی با توجه به اینکه مهم‌ترین ویژگی یک محتوای خوب و کاربرپسند، سادگی و جاذبه آن در ترغیب مخاطب به مطالعه، و در ضمن آن ایجاد حس رضایتمندی و برقراری ارتباط صمیمی با آن است؛ به نحوی که کاربر پس از مطالعه محتوا احساس می‌کند چیزی به دانش یا مهارت او افزوده شده است. (دهقان حسام‌پور، ۱۳۹۹) به تولید محتوا در جهت ارتقای سطح دانش عمومی می‌پردازد که زمینه‌ساز جامعه‌ای آگاه، فرهیخته و توسعه‌یافته خواهد بود.

۴. فرصت‌های فضای مجازی در حوزه علم و فناوری برای حاکمیت دینی

قرن حاضر را به‌درستی می‌توان عصر فناوری، خلاقیت و علم محوری نامید. (محمدی و اسفندیاری، ۱۳۹۹) فضای مجازی بستری جدید با پتانسیل‌های فراوان برای توسعه علم و فناوری در ایران است که فرصت‌هایی را برای حاکمیت دینی ایران فراهم می‌کند از قبیل:

الف. فرصت توسعه علم و فناوری در فضای مجازی برای حاکمیت دینی

فضای مجازی، افق‌های جدیدی را به روی توسعه علم و فناوری می‌گشاید که فرصت‌های نوینی را برای ارتقای جایگاه ایران در عرصه‌های علمی و فناوری در جهان فراهم می‌کند. جریان پیشرفت دانشی بشر در دهه‌های اخیر سرعت فزاینده‌ای داشته است و شاید در بسیاری از زمینه‌ها بتوان آن را مهم‌ترین و پویاترین روند مؤثر بر زندگی بشر نامید؛ بنابراین، روند توسعه شتابناک علوم و فناوری این حوزه را باید از جمله کلیدی‌ترین و تأثیرگذارترین پیشران‌های تغییر و تحولات در عصر حاضر دانست. (قلاوند و همکاران، ۱۳۹۹) که نقشی پررنگ در خط‌مشی‌گذاری کلان کشورها در راستای دستیابی به توسعه پایدار ایفا می‌کند. (شیروانی ناغانی و همکاران، ۱۴۰۲) حاکمیت دینی با درک این ضرورت و بهره‌مندی از این فضا، می‌تواند نقشی مهم در این راستا ایفا کند. حمایت از تحقیقات نوآورانه، تبادل دانش و اطلاعات، و آموزش و پژوهش مجازی، کلیدهای اصلی توسعه علم و فناوری در فضای مجازی هستند. حاکمیت دینی

می‌تواند با ایجاد صندوق‌های حمایتی، برگزاری رویدادهای علمی، ایجاد مخازن اطلاعاتی با استفاده از شبکه‌های اجتماعی، ارائه دوره‌های آموزشی و پژوهش‌های آنلاین، گام‌های بلندی در این مسیر بردارد. توسعه علم و فناوری در فضای مجازی، مزایای متعددی از جمله افزایش سرعت پیشرفت علمی و فناوری، کاهش هزینه‌های تحقیقات، دسترسی آسان به اطلاعات، افزایش مشارکت عمومی علم و فناوری و ایجاد فرصت‌های جدید برای کارآفرینی را به همراه خواهد داشت.

ب. فرصت بومی‌سازی فناوری‌های فضای مجازی برای حاکمیت دینی

فضای مجازی، رکن اساسی زندگی نوین و بستری برای پیشرفت و توسعه در ابعاد مختلف است. بومی‌سازی فناوری‌های این فضا، به‌عنوان ضرورتی انکارناپذیر، منافع متعددی از جمله استقلال، امنیت، رونق اقتصادی و نوآوری را به ارمغان می‌آورد. حاکمیت دینی می‌تواند نقشی محوری در بومی‌سازی فناوری‌های فضای مجازی ایفا و به‌عنوان متولی اصلی، بستر لازم را برای بومی‌سازی فناوری‌های فضای مجازی فراهم کند که فرصتی برای معرفی ایران به‌عنوان کشوری پیشرو در این عرصه است. حمایت از شرکت‌های دانش‌بنیان فعال در این حوزه، ایجاد مراکز رشد و شتاب‌دهنده‌ها، توسعه تحقیقات و پژوهش‌ها و استفاده از فضای مجازی برای انتقال دانش و فناوری به مناطق محروم، از جمله راهکارهای عملی برای نیل به این هدف هستند.

حکومت دینی با بومی‌سازی فناوری‌های فضای مجازی، می‌تواند به کاهش وابستگی به فناوری‌های خارجی، ارتقای امنیت ملی، رونق اقتصادی و توسعه نوآوری و خلاقیت دست یابد. این امر نه تنها به پیشرفت و توسعه کشور در عرصه‌های مختلف کمک می‌کند، بلکه زمینه‌ساز تحقق استقلال و خودکفایی در فضای مجازی و صیانت از ارزش‌ها و هویت ملی در این دنیای بدون مرز خواهد شد. به‌منظور پیشگیری از آسیب‌ها و تهدیدات محتمل، بومی‌سازی فضای مجازی در دستور کار سیاست‌گذاران و مسئولان عرصه فضای مجازی قرار گرفته است. پس بومی‌سازی راهکاری در جهت ایمن‌سازی فضای مجازی قلمداد می‌شود. (فرهنگی و همکاران،

(۱۳۹۸)

۵. فرصت‌های فضای مجازی در حوزه سیاست خارجی برای حاکمیت دینی

سیاست خارجی می‌تواند یک استراتژی و یا برنامه‌ای از فعالیت‌ها تعریف شود که توسط تصمیم‌گیران یک کشور در برابر کشورهای دیگر و یا نهادهای بین‌المللی انجام شده تا به اهدافی که به نام منافع ملی آن کشور خوانده می‌شود، برسند. (سعیدی‌نژاد و نظری، ۱۴۰۰) عزت، حکمت، و مصلحت را می‌توان به‌عنوان سه اصل محوری و ثابتی نام برد که سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران بر مبنای آن شکل گرفته است. رهبر معظم انقلاب اسلامی این سه اصل را مثلی الزامی برای چارچوب ارتباطات بین‌المللی دانسته است. (شمسینی غیاثوند، و نصیری، ۱۳۹۴) اکنون به بررسی برخی عرصه‌های سیاست خارجی فرصت‌ساز برای حاکمیت دینی ایران، می‌پردازیم.

الف. فرصت دیپلماسی عمومی در فضای مجازی برای حاکمیت دینی

دیپلماسی عمومی به‌عنوان وسیله ارتباطی دولت با شهروندان سایر کشورها به‌منظور شناساندن و ایجاد درک و فهم آرمان‌ها و تفکرات نهادها و فرهنگ نیز اهداف و سیاست‌های جاری ملی است. (رحمانی، ۱۳۹۴) فضای مجازی امروزه به عرصه‌ای نوین برای دیپلماسی عمومی تبدیل شده است که فرصت‌های بی‌نظیری را برای معرفی دستاوردها، ترویج گفتگو و مقابله با هجمه‌ها علیه ایران فراهم می‌کند. مقام معظم رهبری، دیپلماسی را ابزاری کارآمد برای تبدیل تهدیدها به فرصت‌ها می‌داند و بر لزوم روحیه بسیجی در این عرصه تأکید می‌کند. استفاده از دیپلماسی عمومی در فضای مجازی، مزایای متعددی از جمله: معرفی دستاوردهای انقلاب اسلامی، ایجاد گفتگو و تبادل نظر، مقابله با هجمه‌های رسانه‌ای و تقویت روابط فرهنگی و بین‌المللی را به ارمغان می‌آورد. حاکمیت دینی در جمهوری اسلامی ایران، با بهره‌مندی از فضای مجازی، می‌تواند نقشی کلیدی در این راستا ایفا کند.

حاکمیت دینی با سرمایه‌گذاری در این حوزه، حمایت از فعالان و نهادهای متولی دیپلماسی عمومی، و ایجاد بستر مناسب برای فعالیت آنها، می‌تواند از فضای مجازی به‌عنوان ابزاری کارآمد در جهت ترویج گفتمان انقلاب و نیل به اهداف سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران بهره‌مند شود. این امر نه تنها به ارتقای جایگاه ایران در عرصه بین‌الملل کمک می‌کند، بلکه زمینه‌ساز معرفی فرهنگ غنی و ارزش‌های والای انقلاب اسلامی به جهانیان و تقویت صلح و دوستی بین ملت‌ها خواهد شد.

ب. فرصت همکاری بین‌المللی در فضای مجازی برای حاکمیت دینی

فضای مجازی، عرصه‌ای فرامرزی است که بستری برای همکاری و تعاملات جهانی در جهت پیشرفت و صلح فراهم می‌کند. حاکمیت دینی در جمهوری اسلامی ایران، می‌تواند از طریق همکاری بین‌المللی در فضای مجازی، به اهداف و منافع خود در عرصه بین‌المللی دست یابد. تبادل دانش و تجربه، مشارکت در تدوین قوانین بین‌المللی، استفاده از فضای مجازی برای صلح و ثبات، از جمله اهداف کلیدی همکاری‌های بین‌المللی حاکمیت دینی در فضای مجازی هستند که برای نیل به آن‌ها می‌توان به راهکارهای توسعه استفاده از دیپلماسی سایبری و حمایت از ابتکارات بین‌المللی روی آورد. از فرصت‌های همکاری‌های بین‌المللی در فضای مجازی برای حاکمیت دینی می‌توان به ارتقای جایگاه ایران در عرصه بین‌المللی و تبادل دانش و تجربه با سایر کشورها و تدوین قوانینی به منفعت همه کشورها و استفاده از فضای مجازی برای صلح و ثبات اشاره کرد. همکاری‌های بین‌المللی نقش تعیین‌کننده در ارتقای کیفی علم و فناوری دارد. تبادلات و همکاری‌های علمی به پیشرفت دانش کمک می‌کنند؛ از این جهت که زمینه نوآوری را فراهم می‌کنند. (مصطفوی و آژ، ۱۴۰۲)

حاکمیت دینی ایران با اتخاذ سیاستی فعال در زمینه همکاری‌های بین‌المللی در فضای مجازی، می‌تواند به اهداف و منافع خود در عرصه بین‌المللی دست یافته و به صلح و توسعه پایدار در منطقه و جهان کمک کند. همکاری بین‌المللی در فضای مجازی، زمینه‌ای برای گفتگو و تعامل بین ملت‌ها و تمدن‌ها و بستری برای تبادل دانش و تجربه، حل چالش‌های مشترک و ساختن جهانی بهتر خواهد بود.

تهدیدات فضای مجازی بر حاکمیت دینی در جمهوری اسلامی ایران

فضای مجازی و فضای اجتماعی در کنار دستاوردهای مثبت در زمینه‌های گوناگون، پیامدها و آسیب‌هایی نیز به همراه داشته است. (سپهری و همکاران، ۱۳۹۸) پیامدهای منفی فضای اجتماعی همچون اخبار کذب و اختلال در نظم اجتماعی، دست‌یابی افراد غیرمجاز به اطلاعات شبکه‌ای و خصوصی، فراهم‌شدن زمینه ایجاد روابط غیراخلاقی، نقض حریم خصوصی، انزوا و دورماندن از زندگی در محیط‌های واقعی، عضویت افراد باهویت‌های جعلی و سوءاستفاده از دیگران، تغییر سبک زندگی و تحمیل عادت‌های غلط، ارتباط بیشتر جوانان با همدیگر و کاهش تأثیرپذیری از

والدین و معلمان، تشویق به هنجارشکنی‌های اجتماعی، وابستگی به اینترنت و باز ماندن از رشد علمی، تحریک احساسات کاذب، خدشه‌دار کردن باورهای مذهبی، به چالش کشاندن نهادهای دینی و خانواده، آموزش و تشویق اغتشاش‌گران برای ایجاد ناامنی و آشوب و بسیاری از موارد دیگر از جمله نمونه‌های کاربرد فضای اجتماعی مجازی علیه حاکمیت دینی است. اکنون به تهدیدات ایجاد شده در این فضاها برای حاکمیت دینی می‌پردازیم.

۱. تهدیدات فرهنگی در فضای مجازی بر حاکمیت دینی

از آن جا که انتقال جریان فرهنگ از طریق ارتباطات صورت می‌گیرد حوزه فرهنگ که نظام‌هایی از عقاید و رفتارها را شامل می‌شود، با ظهور تکنولوژی جدید دستخوش دگرگونی‌های بنیادین می‌گردد. (وکیل‌ها، ۱۳۹۲) بنابراین، آسیب‌های فرهنگی فضای مجازی یکی از پدیده‌های نوظهور عصر الکترونیک است. (قربانی و همکاران، ۱۳۹۸)

حاکمیت دینی به دلیل برخورداری از فرهنگ غنی و ارزش‌های اسلامی - ایرانی، در معرض خطرات و تهدیدات فرهنگی بیشتری در فضای مجازی از سوی دشمنان غربی قرار دارد. ترویج فرهنگ غربی، تهاجم فرهنگی، شبهه‌افکنی و ایجاد تفرقه، تنها نمونه‌هایی از این تهدیدات هستند که می‌توانند حاکمیت دینی ایران را مورد مخاطره قرار دهند. پیامدهای این تهدیدات، شامل ضعف بنیان‌های اعتقادی، تغییر هویت، اختلافات و تفرقه می‌شود که برای مقابله با آن‌ها باید به تقویت فرهنگ ایرانی - اسلامی، افزایش سواد رسانه‌ای، کنترل و نظارت بر فضای مجازی و حمایت از فعالان فرهنگی، پردازیم؛ بنابراین، با اقدامات جهادگونه و برنامه‌ریزی دقیق در فضای مجازی، می‌توان از آن به‌عنوان فرصتی برای ترویج ارزش‌های اسلامی و انقلابی و تحکیم پایه‌های حاکمیت دینی در ایران اسلامی استفاده کرد.

۲. تهدیدات سیاسی در فضای مجازی بر حاکمیت دینی

فضای مجازی، در کنار فرصت‌های بی‌شماری که ارائه می‌دهد، می‌تواند بستری برای تهدیدات سیاسی علیه حاکمیت دینی نظام جمهوری اسلامی ایران نیز باشد. براندازی نرم، جنگ نرم و دخالت در امور داخلی، تنها نمونه‌هایی از این تهدیدات هستند. تهدیدات سیاسی عبارت‌اند از:

۱. انگیزه دشمن برای تسلط بر فضای سایبری

۲. وجود راهبردهای تهاجمی دشمن در فضای سایبری
۳. توافقات و تفاهات کشورهای متخاصم علیه ج.ا.ا.
۴. تأثیرات شبکه‌های اجتماعی و فناوری‌های نوظهور دشمن در تضعیف امنیت ملی (رستمی و فرنیان، ۱۴۰۰)

تهدیدات سیاسی برای حاکمیت دینی می‌تواند پیامدهای ایجاد ضعف مشروعیت نظام، بی‌ثباتی و ناامنی، وابستگی به بیگانگان را به دنبال داشته باشد که افزایش بصیرت و آگاهی عمومی، تقویت باورهای دینی و انقلابی، حمایت از شبکه‌های اجتماعی ملی و تقویت امنیت سایبری می‌تواند راهکارهایی برای مقابله با این تهدیدات باشد.

۳. تهدیدات امنیتی در فضای مجازی بر حاکمیت دینی

در عصر حاضر، فضای مجازی به‌عنوان جزء جدایی‌ناپذیر از زندگی بشر، نقشی حیاتی در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه ایفا می‌کند. با این حال، این فضا در کنار فرصت‌های فراوان، بستری برای تهدیدات امنیتی متعددی فراهم کرده است که می‌تواند حاکمیت دینی ایران را مورد تهدید قرار دهد. تهدیدات سایبری ویژگی‌های منحصر به فردی دارند که از جمله مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: (۱) تعدد بازیگران در فضای مجازی، (۲) هزینه کم ورود، (۳) صرف زمان کم و سرعت بالای اقدام، (۴) امکان ناشناس ماندن بازیگران و عدم قابلیت ردیابی، (۵) تأثیرگذاری شگرف، (۶) کم‌رنگ شدن نقش جغرافیا، (۷) پایین بودن احتمال بازخواست اقدامات مجرمانه در فضای مجازی (روحانی، ۱۴۰۲). تهدیدات امنیتی علیه حاکمیت دینی ایران عبارت‌اند از:

۱. وجود سازمان رزم سایبری در کشورهای متخاصم
۲. ساختارمند شدن تهدیدات استکبار جهانی علیه ج.ا.ا. در فضای سایبری
۳. مخاطرات ناشی از به کارگیری بدافزارها و سلاح‌های سایبری توسط حریف
۴. وجود شبکه‌ها و گروه‌های جاسوسی و نفوذی وابسته به دشمن در فضای سایبری
۵. فقدان حقوق بین‌المللی عادلانه در حوزه دفاع سایبری
۶. بهره‌گیری دشمن از بلا تکلیفی قلمرو سایبری کشور
۷. تقدم راهبردهای جنگ سایبری نسبت به جنگ فیزیکی (رستمی و فرنیان، ۱۴۰۰)

برای پیامدهای تهدیدات امنیتی سایبری که شامل فقدان امنیت و ثبات حاکمیت دینی، جاسوسی و سرقت اطلاعات کشور، ایجاد اختلال در نظم عمومی و ضربه به وجهه و اعتبار نظام می‌شود، راهکارهایی از قبیل تقویت زیرساخت‌های امنیتی سایبری، افزایش آگاهی و سواد سایبری، توسعه فرهنگ امنیت سایبری، حمایت از متخصصان امنیت سایبری، همکاری بین‌المللی با سایر کشورها در زمینه تبادل اطلاعات و تجارب در خصوص تهدیدات سایبری، وجود دارد.

۴. تهدیدات اقتصادی در فضای مجازی بر حاکمیت دینی

فضای مجازی در کنار مزایای فراوان اقتصادی، می‌تواند بستری برای تهدیدات اقتصادی علیه حاکمیت دینی در ایران باشد. جنگ اقتصادی، جرم سایبری و فرار مالی از جمله این تهدیدات هستند. بخش‌های اقتصادی به‌ویژه نظام پولی و بانکی کشور به جهت اهمیت و جایگاه خاص، آن با تهدیدات مضاعف دشمن روبرو بوده است. احمدوند و رضازاده، (۱۳۹۵)

دشمنان ایران، از طریق فضای مجازی، با تشدید تحریم‌ها، حمله سایبری به نظام پولی و بانکی، جنگ ارزی و القاء ناامیدی اقتصادی به دنبال تضعیف اقتصاد ایران هستند. جرائم سایبری مانند کلاهبرداری اینترنتی، فیشینگ، هک کردن، سرقت اطلاعات و جعل هویت نیز می‌تواند پیامدهای زیان‌باری مانند خسارات مالی، سرقت اطلاعات شخصی، آسیب به آبرو و حیثیت و بی‌اعتمادی داشته باشد.

فرار مالی از طریق پول‌شویی، استفاده از ارزهای دیجیتال، حواله‌های غیرقانونی، سوءاستفاده از خرده‌فروشی برخط و صرافی‌های آنلاین نیز می‌تواند منجر به کاهش درآمدهای دولت، بی‌ثباتی اقتصادی، توسعه فعالیت‌های غیرقانونی و تضعیف پول ملی شود. این تهدیدات ناشی از ویژگی‌هایی مانند ناشناسی و عدم هویت، دسترسی آسان، سرعت انتشار، عدم وجود مرزهای فیزیکی، تنوع و پیچیدگی، وابستگی به زیرساخت‌های مجازی، عدم وجود قوانین جامع بین‌المللی، ضعف فرهنگ استفاده از فضای مجازی، استفاده از ابزارهای نوین و انگیزه‌های اقتصادی مجرمان است. برای مقابله با این تهدیدات، باید اقداماتی مانند افزایش آگاهی عمومی، تقویت زیرساخت‌های امنیتی، ایجاد قوانین و مقررات، همکاری بین‌المللی و استفاده هوشمندانه از فضای مجازی، تقویت نظام مالیاتی، افزایش نظارت بر تراکنش‌های مالی، انجام شود. با اقداماتی در این

زمینه، می‌توان تا حد زیادی از بروز تهدیدات اقتصادی در فضای مجازی جلوگیری کرد و از امنیت اقتصادی کشور حفاظت نمود.

آسیب‌های سیاسی فضای اجتماعی مجازی

امروزه با استفاده از فضای اجتماعی، امکان بهره‌گیری از انبوهی از اطلاعات در کمترین زمان ممکن و برقراری ارتباط گفتاری، نوشتاری و دیداری با هزینه‌ای نسبتاً کم فراهم آمده است. ظهور این پدیده اگرچه خود معلول تحولاتی چند بوده؛ اما پس از ظهور، خود منشأ تحولات عدیده‌ای به‌ویژه در عرصه سیاست و تأثیر بر حاکمیت شده است. (بخشی تلیابی و همکاران، ۱۳۹۴) همچنین در ذات خود می‌تواند مردم را در مقابل حاکمیت قرار دهد. (قاضی‌زاده، ۱۴۰۱)

رسانه‌های نوین دارای پیامدهای سیاسی هستند که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به تضعیف دولت‌ها، اشاعه اطلاعات نادرست، کاهش مشارکت سیاسی، کنترل اطلاعات توسط بازیگران مختلف، بسیج افکار عمومی از طریق تولید محتوا، آسیب به هویت ملی، استفاده از فضای مجازی توسط گروه‌های معارض، رسانه‌ای شدن فضای سیاست، پنهان‌کاری اطلاعات و ایجاد جهل عمومی، عدم توانایی فضای مجازی در نهادسازی سیاسی و افزایش شانس کنترل سیاسی و فریب مردم اشاره کرد.

در این میان، فضای مجازی، نقشی کلیدی در تحولات سیاسی ایفا می‌کند. این فضا به جنبش‌های اجتماعی، قدرت انعکاس فعالیت‌ها و اهداف خود به فضای عمومی را می‌دهد، روش‌های سنتی، بیان اعتراضات را تسهیل می‌کند، امکان جذب جوانان و شکل‌دهی افکار عمومی را فراهم می‌کند و نیاز به پوشش رسانه‌ای را کاهش می‌دهد. با این حال، استفاده از فضای مجازی بدون در نظر گرفتن خطرات و آسیب‌های آن می‌تواند پیامدهای منفی به همراه داشته باشد.

فضای مجازی، در کنار فرصت‌ها و کارکردهای ایجابی، دارای پیامدهای سیاسی منفی و آسیب‌های جدی است که می‌تواند ثبات و امنیت ملی را تحت تأثیر قرار دهد. یکی از مهم‌ترین این آسیب‌ها، وارونه شدن تئوری دموکراسی و تضعیف بنیان‌های آن است. در عصر حاضر، احزاب، گروه‌ها و نخبگان سیاسی با تسلط بر ابزارهای ارتباطی و رسانه‌ها، ایده‌ها و برنامه‌های خود را بر مردم تحمیل می‌کنند و گزینش‌ها نه بر اساس توانایی و شایستگی، بلکه بر اساس میزان

سرمایه و تسلط بر رسانه‌ها صورت می‌گیرد. این امر، به پیدایش مفهومی به نام دیکتاتوری اقلیت در سایه امپراطوری رسانه‌ها و خدشه‌دار شدن ماهیت دموکراسی منجر می‌شود. علاوه بر این، اینترنت و رسانه‌های مجازی با ایجاد "سایبرآپارتاید" و "سایبر گسیختگی"، باعث انزوا، تعارض و شکاف در جامعه می‌شوند. این شکاف‌ها می‌توانند زمینه‌ای برای سوءاستفاده در جنگ نرم و ترویج ارزش‌های غربی و تضعیف فرهنگ ملی باشند. در مجموع، فضای مجازی، پدیده‌ای قدرتمند با پیامدهای پیچیده و دوربرد است که درک صحیح آن‌ها برای حفظ ثبات و امنیت ملی در عصر حاضر ضروری است. استفاده صحیح و آگاهانه از این فضا می‌تواند به نفع جامعه باشد، اما بی‌توجهی به پیامدهای منفی آن می‌تواند تبعات جبران‌ناپذیری به دنبال داشته باشد.

جدول شماره ۱- آثار سیاسی مثبت و منفی فضای اجتماعی مجازی

عنوان	موضوع	نتایج
آثار مثبت	مشارکت سیاسی	تسهیل تبادل نظر و گفتگوی سیاسی افزایش آگاهی سیاسی تشویق به مشارکت در انتخابات و تجمعات - بسیج افکار عمومی برای حل مسائل اجتماعی و سیاسی
	شفافیت و پاسخگویی	تسهیل ارتباط مردم با مسئولان افزایش نظارت بر عملکرد دولت - ایجاد فرصتی برای نقد و انتقاد سازنده
	تقویت هویت ملی	ترویج فرهنگ و ارزش‌های ایرانی - اسلامی - ایجاد همبستگی ملی β تقویت حس میهن‌پرستی

آینده پژوهی انقلاب اسلامی

معرفی دستاوردها و ظرفیت‌های جمهوری اسلامی ایران به دنیا - ایجاد گفتگوی بین فرهنگی مقابله با جنگ نرم	دیپلماسی عمومی	
ترویج افکار و دیدگاه‌های مغایر با ارزش‌ها و آرمان‌های انقلاب اسلامی - ایجاد تفرقه و دودستگی در جامعه تضعیف انسجام ملی	ترویج اندیشه‌های ضدملی	آثار منفی
تخریب و هجمه به نهادها و شخصیت‌های نظام القای ناکارآمدی و بی‌عدالتی در جامعه - تشویق به براندازی نظام	مشروعیت‌زدایی از نظام	
ایجاد بستر برای فعالیت گروه‌های معارض و ضدانقلاب سازماندهی اعتراضات و اغتشاشات - برنامه‌ریزی برای اقدامات خرابکارانه	فعالیت گروه‌های معارض	
انتشار اخبار جعلی و شایعات القای یأس و ناامیدی در جامعه 1 تخریب باورهای دینی و مذهبی	جنگ نرم	

جدول شماره ۲: تهدیدات آثار سیاسی فضای اجتماعی مجازی و راهکارها

عنوان	موضوع	نتایج
	تضعیف ارزش‌ها و باورهای ملی	ترویج فرهنگ غربی و ضد ارزشی - تضعیف هویت ملی و مذهبی افزایش آسیب‌های اجتماعی

تشدید تنش‌ها و اختلافات سیاسی ایجاد نارضایتی عمومی - سوءاستفاده از شبکه‌های اجتماعی برای تحریک و براندازی	بی‌ثباتی سیاسی	تهدیدات
جاسوسی و جمع‌آوری اطلاعات ایجاد ناامنی و بی‌ثباتی - تهدید به تمامیت ارضی کشور	آسیب به امنیت ملی	
- آموزش نحوه استفاده صحیح از فضای مجازی - ارتقای توانایی تشخیص اخبار جعلی و شایعات - افزایش آگاهی از خطرات فضای مجازی	تقویت سواد رسانه‌ای	
تدوین قوانین و مقررات مناسب برای فعالیت در شبکه‌های اجتماعی - تقویت زیرساخت‌های فنی و امنیتی - حمایت از تولید محتوای داخلی	ساماندهی فضای مجازی	راهکارها
- ترویج ارزش‌ها و آرمان‌های انقلاب اسلامی در فضای مجازی پاسخگویی به شبهات و تهاجمات فرهنگی ایجاد گفتگوی سازنده با جوانان	تقویت گفتمان انقلاب اسلامی	
- ترویج استفاده اخلاقی و مسئولانه از فضای اجتماعی - آموزش مهارت‌های لازم برای حضور مؤثر در فضای مجازی	ارتقای فرهنگ استفاده از فضای مجازی	

یافته‌های تحقیق در جدول ۱ و ۲ نشان می‌دهد، فضای مجازی در ایران، فراتر از ابزار و فناوری، به پدیده‌ای فرهنگی، سیاسی و اجتماعی تبدیل شده که زندگی افراد را در ابعاد مختلف تحت تأثیر قرار می‌دهد. این فضا در کنار فرصت‌ها و کارکردهای مثبت از جمله مشارکت سیاسی،

شفافیت و پاسخگویی، تقویت هویت ملی و دیپلماسی عمومی، می‌تواند تهدیداتی برای امنیت ملی نیز به وجود آورد. مهم‌ترین کارکرد منفی آن در بعد سیاسی، تضعیف ارزش‌ها و باورهای ملی و در نهایت، بی‌ثبات‌سازی نظام سیاسی است. فضای مجازی همچنین بستری برای ایجاد گروه‌های معارض مجازی و تلاش برای مشروعیت‌زدایی و انسجام‌زدایی از نظام است. متولیان این فضا به طور هدفمند به دنبال مقبولیت‌زدایی از نظام، تخریب وجهه آن، ایجاد شکاف بین مردم و حاکمیت، تغییر رفتار مردم و در نهایت، ایجاد نافرمانی مدنی و رفتارهای مخالف‌آمیز در جامعه هستند.

فضای مجازی همچنین حامل پیامدهایی چون: تخریب و القای ناکارآمدی نظام ج.ا.ا. شایعه‌سازی و انتشار اخبار کذب سیاسی، تحریک و فعال‌سازی گسل‌های قومی، انتقال اندیشه و دیدگاه جریان‌های معاند و ساماندهی شبکه‌های مخالفان هستند. (ندری و همکاران، ۱۳۹۸)

فضای مجازی در کنار فرصت‌های مختلف، چالش‌های امنیتی متعددی از جمله جاسوسی، بی‌ثباتی، جمع‌آوری اطلاعات، آموزش‌های مخرب و ... را به همراه دارد. این چالش‌ها ناشی از رهاشدگی، فقدان شبکه ملی اطلاعات و سیاست‌گذاری‌های نامناسب هستند و می‌توانند امنیت ملی کشور را به خطر اندازند.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

فضای مجازی فرصت‌های متعددی را برای حاکمیت دینی در ایران به ارمغان می‌آورد، از جمله اعمال حاکمیت ملی در این فضا، توسعه اقتصاد دیجیتال، ترویج ارزش‌های دینی، تقویت هویت ملی، ارتقای آگاهی عمومی، توسعه علم و فناوری، دیپلماسی عمومی، همکاری بین‌المللی و صلح و ثبات. استفاده از این فرصت‌ها نیازمند برنامه‌ریزی دقیق، همکاری و هم‌افزایی دستگاه‌ها، نهادها و آحاد جامعه است.

فضای مجازی، در کنار مزایای فراوان، چالش‌ها و تهدیداتی را نیز برای حاکمیت دینی در جمهوری اسلامی ایران به همراه دارد. این تهدیدات در حوزه‌های فرهنگی، سیاسی، امنیتی و اقتصادی قابل‌دسته‌بندی هستند. برای مقابله با این تهدیدات، باید رویکردی جامع و برنامه‌ریزی دقیق داشت. این رویکرد باید شامل اقداماتی در سطوح مختلف از جمله افزایش آگاهی

عمومی، تقویت باورهای دینی و انقلابی، تولید محتوای دینی جذاب، حمایت از شبکه‌های اجتماعی ملی، تقویت امنیت سایبری، ایجاد قوانین و مقررات، همکاری بین‌المللی و استفاده هوشمندانه از فضای مجازی باشد. موفقیت در این زمینه، به حفظ حاکمیت دینی، صیانت از ارزش‌های اسلامی-ایرانی، پیشرفت کشور در عرصه‌های مختلف و گامی بلند به سوی مرزهای دانش خواهد بود.

با وجود مزایای متعددی که فضای مجازی در حوزه سیاسی دارد، مدیریت صحیح و برنامه‌ریزی دقیق برای مقابله با چالش‌های آن ضروری است. استفاده هدفمند از این فضا می‌تواند به ارتقای سطح مشارکت سیاسی، افزایش شفافیت و پاسخگویی، تقویت هویت ملی و ترویج دیپلماسی عمومی کمک کند. در مقابل، بی‌توجهی به پیامدهای منفی این فضا می‌تواند زمینه را برای ترویج افکار ضدملی، مشروعیت‌زدایی از نظام، فعالیت گروه‌های معارض و پیشبرد اهداف جنگ نرم فراهم کند؛ بنابراین، اتخاذ رویکردی جامع و متوازن برای استفاده از فضای مجازی در راستای منافع ملی و ارزش‌های انقلاب اسلامی، از جمله وظایف مهم حاکمیت و آحاد جامعه است که با استفاده صحیح و با برنامه می‌توان به پیشرفت و توسعه کشور در ابعاد مختلف، صیانت از ارزش‌های دینی و انقلابی و تحقق اهداف سند راهبردی جمهوری اسلامی ایران در فضای مجازی دست یافت.

پیشنهادات

بررسی ابعاد فقهی و حقوقی استفاده از فضای مجازی
 بررسی اخلاق استفاده از فضای مجازی
 ترویج سواد رسانه‌ای و آموزش استفاده صحیح از فضای مجازی
 معرفی الگوهای اسلامی ایرانی استفاده از فضای مجازی
 ارائه راهکارهایی برای استفاده از فضای مجازی در جهت ترویج فرهنگ و ارزش‌های اسلامی

فهرست منابع

۱. احمدوند، علی محمد؛ رضازاده، اکبر، (۱۳۹۵)، تدوین الگوی طرح دفاع سایبری در برابر تهدیدات سایبری حوزه اقتصاد، فصلنامه امنیت ملی، س ۶، ش ۲۱
۲. استاجی، علی؛ جبل عاملی، فرخنده؛ برخوردار، سجاد؛ رسولی نژاد، احسان، (۱۳۹۹)، پیاده سازی راهبرد اشتغالی در توسعه فضای مجازی، فصلنامه راهبرد اقتصادی، س ۹، ش ۳۲
۳. استادی، رسول؛ عرب بافرانی، محمدرضا، (۱۳۹۹)، آینده پژوهی تهدیدات جهانی مؤثر بر انقلاب اسلامی، فصلنامه علمی آینده پژوهی انقلاب اسلامی، س ۱، ش ۱، د ۱
۴. آزادی، افشین؛ ترابی، محمد؛ حیدرپور، ماشاءالله، (۱۳۹۹)، جمهوری اسلامی ایران و فضای مجازی؛ راهکارهایی برای حل چالش ها، فصلنامه مطالعات دفاع مقدس، ش ۳، د ۶، پ ۲۳
۵. بخشی تلیابی، شیرزاد؛ سلطانی فر، محمد؛ هاشمی، شهناز (۱۳۹۴)، تأثیرات و پیامدهای منفی فضای اجتماعی (فیس بوک، توئیتر، لاین، وایبر) بر هویت اجتماعی کاربران، فصلنامه مطالعات رسانه‌ای، س ۱۰
۶. ترابزاده، لایلا؛ ایمانی، جاوید، (۱۴۰۰)، تولید محتوا و سواد رسانه‌ای یاریگران حکمرانی نوین و تاب‌آوری سایبری، فصلنامه دین و ارتباطات، س ۲۸
۷. خانی، راضیه، (۱۳۹۱)، ضرورت حکومت دینی از منظر آیت‌الله جوادی آملی و آیت‌الله مصباح یزدی، فصلنامه فرهنگ پژوهش، ش ۱۱، د ۵، پ ۱۱
۸. خلیلی نژاد، سجاد، (۱۳۹۹)، مفهوم‌شناسی حاکمیت سایبری، مرکز رشد دانشگاه امام صادق علیه السلام
۹. دست‌فروشان، سمانه؛ غلامی هره دشتی، سهیلا، (۱۳۹۷)، واکاوی جایگاه فضای مجازی در تعلیم و تربیت؛ فرصت‌ها و تهدیدها، فصلنامه کودک و فلسفه، س ۵، ش ۲، پ ۱۸
۱۰. دهقان حسام‌پور، هادی، (۱۳۹۹)، تولید محتوای دینی و فرهنگی در شبکه‌های اجتماعی، فصلنامه اطلاع‌رسانی مطالعات رایانه‌ای علوم انسانی، ش ۷۲
۱۱. رحمانی، منصور، (۱۳۹۴)، دیپلماسی عمومی و سیاست خارجی، فصلنامه مطالعات راهبردی جهانی شدن، س ۶، ش ۱۵، پ ۱۸
۱۲. رستمی، محسن؛ فرنیان، اصغر، (۱۴۰۰)، فرصت‌ها و تهدیدات فضای مجازی از منظر مقام معظم رهبری، فصلنامه دانشنامه علوم سیاسی، س ۲، ش ۲
۱۳. رسولی، هاتف؛ حسن‌زاده، محمد؛ رحیمیان، سمانه، (۱۴۰۲)، ارائه الگوی هستی‌شناسی حاکمیت فضای سایبر: طرح یک تعریف جامع، پژوهش‌نامه پردازش و مدیریت اطلاعات، ش ۲، د ۳۹، پ ۱۱۶
۱۴. رضایی، نرگس؛ سعیدی، روح‌الامین، (۱۳۹۹)، سواد رسانه‌ای و تأثیر آن بر حکمرانی نوین در عصر دولت پسامدرن، فصلنامه فرهنگ و ارتباطات، س ۵، ش ۱، پ ۹

۱۵. رضانی، ملیحه؛ نیکونهاد، ایوب؛ عیوضی، محمد رحیم، (۱۴۰۰)، شناسایی و تحلیل پیشبران‌های تأثیرگذار بر آینده مشارکت سیاسی در ایران و سناریوهای پیش رو، فصلنامه جستارهای سیاسی معاصر، س ۱۲، ش ۲
۱۶. روحانی، ابوالفضل؛ روحانی، مهدی، (۱۴۰۲)، نقش فضای مجازی در حکمرانی ملی ج.ا.ایران، فصلنامه دانش راهبردی، س ۱۳، ش ۵۳
۱۷. زکوی، مهدی؛ طرفی سعیداوی، یوسف، (۱۴۰۱)، نقش فضای مجازی در افزایش قدرت نرم (مطالعه موردی: جمهوری اسلامی ایران)، فصلنامه مطالعات قدرت نرم، دوره ۱۲، ش ۴
۱۸. زمانی محبوب، حبیب، (۱۳۹۹)، حاکمیت دینی در تمدن‌سازی بر اساس اندیشه امام خمینی (ره)، پژوهش‌های سیاست اسلامی، س ۸، ش ۱۸
۱۹. سپهری، محمدباقر؛ فرنام، محمد؛ علایی، محسن، (۱۳۹۸)، بررسی کارکردها و پیامدهای فضای اجتماعی در ایران، فصلنامه مطالعات جامعه‌شناسی، س ۱۱، ش ۴۴
۲۰. سجادی شیروزی، محمد؛ صدرا، علیرضا، (۱۳۹۸)، جهانی‌گرایی فضای مجازی و قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه مطالعات آسیای جنوب غربی، س ۲، ش ۷
۲۱. سعیدی‌نژاد، حمیدرضا؛ نظری، محدثه، (۱۴۰۰)، واکاوای جهت‌گیری و پیامدهای سیاست خارجی ایران طی سال‌های (۱۳۸۴-۱۳۹۲) از منظر مدل تصمیم‌گیری، فصلنامه سیاست و روابط بین‌الملل، ش ۱۰، د ۵
۲۲. شریفی، محمد؛ مردانی، محمدرضا، (۱۴۰۱)، بررسی عوامل کلیدی موفقیت در تجارت الکترونیک در زمان بحران‌های فراگیر، فصلنامه مدیریت کسب‌وکار آفرینی، ش ۲، د ۲
۲۳. شمسینی غیاثوند، حسن؛ نصیری، رضا، (۱۳۹۴)، رویکرد مقام معظم رهبری به سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر روش مذاکره و مفهوم نرمش قهرمانانه، دوفصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ش ۱، د ۴۵
۲۴. شیروانی ناغانی، مسلم؛ یوسفی، اشکان؛ ایجابی، ابراهیم؛ بیات، روح‌الله، (۱۴۰۲)، شناسایی و اولویت‌بندی عوامل کلیدی موفقیت آینده‌نگاری علم و فناوری در ایران، فصلنامه علمی آینده‌پژوهی انقلاب اسلامی، ش ۲، د ۴
۲۵. عباس‌زاده مرزبالی، مجید، (۱۳۹۹)، تأثیر فرآیند جهانی‌شدن و فضای مجازی بر هویت ملی و الزام پیشروی دولت‌ها، فصلنامه دانش تفسیر سیاسی، س ۲، ش ۵
۲۶. فتحی، هژیر؛ تقی‌پور، فائزه؛ واعظ، نفیسه، (۱۴۰۲)، شناسایی پیشبران‌های مؤثر بر آینده شبکه‌های اجتماعی مجازی در مواجهه با رسانه‌های جمعی، فصلنامه مطالعات فرهنگ ارتباطات، س ۲۴، ش ۶۱
۲۷. فرهنگی، علی اکبر؛ عباسی، حجت اله، (۱۳۹۷)، طراحی مدل مقابله با چالش‌های تروریسم رسانه‌ای در فضای اجتماعی، فصلنامه دین و ارتباطات، س ۲۵، ش ۱
۲۸. فرهنگی، محمدمهدی؛ میرترابی، سعید؛ گلشنی، علیرضا، (۱۳۹۸)، تبیین سیاست‌گذاری فضای مجازی در جمهوری اسلامی ایران (الزامات و اصلاح، در چارچوب اهداف موردنظر در اسناد بالادستی)، فصلنامه پژوهش‌های انقلاب اسلامی، س ۸، ش ۳۰

۲۹. فضلی، حسن؛ دهشیری، محمدرضا؛ کاویانی، رضا، (۱۳۹۵)، فضای مجازی و فرهنگ ایرانی در عصر جهانی شدن، ج ۱، تهران: ناقوس
۳۰. فیروزآبادی، ابوالحسن؛ احمدآبادی آزادی، جواد، (۱۳۹۹)، تحلیل پیشینه حکمرانی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه دانش سیاسی، س ۱۶، ش ۲، پ ۳۲
۳۱. قاسمی، محمد؛ فقیهی، مهدی؛ علیزاده، پریسا، (۱۳۹۷)، الزامات دستیابی به اقتصاددانش بنیان در سطح کلان: تحلیل چارچوب قانونی در ایران و ارائه توصیه‌های آن، فصلنامه پژوهش‌نامه اقتصادی، س ۱۸، ش ۶۸
۳۲. قاسمی، وحید؛ علی‌پور، صمد؛ کیان‌پور، مسعود، (۱۳۹۱)، تعامل در فضای مجازی فضای اجتماعی اینترنتی و تأثیر آن بر هویت دینی جوانان؛ مطالعه موردی فیس‌بوک و جوانان شهر اصفهان، فصلنامه دین و ارتباطات، س ۱۹، ش ۲، پ ۴۲
۳۳. قاضی‌زاده، علیرضا، (۱۴۰۱)، قدرت نرم و فضای اجتماعی، ج ۱، تهران: معیار علم
۳۴. قربانی، ابراهیم؛ پناهی، حمید؛ عاملی، اکرم؛ شکوهی راد، صمد، (۱۳۹۹)، ارائه الگوی ارتقای امنیت اجتماعی کاربران فضای مجازی (مطالعه موردی: اعتیاد و ارتکاب جرایم مواد مخدر)، فصلنامه مطالعات امنیت اجتماعی، ش ۶۴
۳۵. قربانی، محمدمهدی؛ علی رضائی، احمد؛ دارابی، معصومه، (۱۳۹۸)، آسیب‌های فرهنگی فضای مجازی، فصلنامه مطالعات اسلامی آسیب‌های اجتماعی، ش ۲، د ۱، پ ۲
۳۶. فلاوند، کوروش؛ کریمی قهرودی، محمدرضا؛ حاجی ملامیرزایی، حامد، (۱۳۹۹)، تأثیر فناوری‌های تحول‌آفرین در انتظام‌بخشی فضای مجازی کشور، فصلنامه مطالعات راهبردی ناجا، س ۵، ش ۱۸
۳۷. فوجانی خراسانی، محمدمهدی؛ حسین‌پور، داود، (۱۳۹۹)، حاکمیت شبکه‌ای در نهادهای پژوهشی امنیت سایبری، فصلنامه فرآیند مدیریت و توسعه، ش ۱، د ۳۰، پ ۹۹
۳۸. محمدی، سعید؛ اسفندیاری، رجب، (۱۳۹۹)، مرور نظام‌مند و فراتحلیل کیفی پژوهش‌های آینده‌نگاری در حوزه علم و فناوری و نوآوری، فصلنامه علمی آینده‌پژوهی انقلاب اسلامی، س ۱، ش ۱، د ۱
۳۹. مشایخ، فرحناز؛ حاجی‌زاده، هانیه، (۱۴۰۲)، فرصت‌ها و آسیب‌های فضای مجازی، فصلنامه انگاره‌های نو در تحقیقات آموزشی، س ۲، ش ۲
۴۰. مصطفوی، اسماعیل؛ آژ، مریم، (۱۴۰۲)، بررسی رابطه همکاری‌های بین‌المللی و دریافت اسناد مقالات پر استناد و داغ پژوهشگران ایرانی در پایگاه اطلاعاتی وب آو ساینس، فصلنامه علمی دانشگاه شاهد، ش ۱، د ۹
۴۱. ندری، غلامرضا؛ بخشایشی، احمد؛ اربابی، علی؛ مقصودی، مجتبی، (۱۳۹۸)، بررسی نقش سیاسی - امنیتی فضای اجتماعی مجازی بر امنیت ملی ج.ا.ا. فصلنامه پژوهش‌های حفاظتی امنیتی دانشگاه جامع امام حسین (علیه‌السلام)، س ۸، ش ۲۹
۴۲. نقدی پور، سبحان؛ اسلامی بابا حیدری، فرزانه، (۱۴۰۱)، بررسی و تحلیل اصول عام اخلاقی فضای مجازی از منظر اخلاق اسلامی، فصلنامه مطالعات اخلاق کاربردی، س ۱۲، ش ۱، پ ۴۸
۴۳. نوری، مهدی؛ طباطبائی نیا، بهزاد، (۱۳۹۸)، عوامل مؤثر بر رشد اقتصاد دیجیتال، فرصت‌ها و تهدیدات آن و راهبردهای مناسب جمهوری اسلامی ایران در قبال آن، فصلنامه اقتصاد دفاع، س ۴، ش ۱۱

۴۴. وکیل‌ها، سمیرا، (۱۳۹۲)، تأثیر فضای مجازی بر عرصه هویت فرهنگی، فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی ایران، س ۲، ش ۹
۴۵. هاتف، مهدی، (۱۳۸۸)، چالش‌ها و چشم‌اندازهای امنیت در فضای مجازی، ماهنامه توسعه انسانی، س ۶، ش ۲۲
46. Ahmadvand, Ali Mohammad; Rezazadeh, Akbar, (1395), Development of a Cyber Defense Plan Model Against Cyber Threats in the Economic Sector, National Security Quarterly, Vol 6, No 21
47. Astaji, Ali; Jabal Ameli, Farokhandeh; Barkhordari, Sajjad; Rasouli Nejad, Ehsan, (1399), Implementation of Employment Strategy in Cyberspace Development, Economic Strategy Quarterly, Vol 9, No 32
48. Ostad,Rasul; Arab Bafrani, Mohammad Reza, (2019), The Future of Global Threats to the Islamic Revolution, The Scientific Quarterly of Future Studies of the Islamic Revolution ,No1, Vol 1
49. Azadi, Afshin; Tarabi, Mohammad; Heydarpour, Mashaollah, (1399), Islamic Republic of Iran and Cyberspace; Solutions to Challenges, Quarterly Journal of Sacred Defense Studies, No 3, Vol 6, P 23
50. Bakhshi Talaebi, Shirzaad; Soltani Far, Mohammad; Hashemi, Shahnaz (1394), Negative Impacts and Consequences of Social Space (Facebook, Twitter, Line, Viber) on Users' Social Identity, Media Studies Quarterly, Vol 10
51. Tabazadeh, Leila; Eimani, Javid, (1400), Content Production and Media Literacy as Helpers of New Governance and Cyber Resilience, Religion and Communication Quarterly, Vol 28
52. Khani, Raziéh, (1391), The Necessity of Religious Government from the Perspective of Ayatollah Javadi Amoli and Ayatollah Mesbah Yazdi, Culture Research Quarterly, No 11, Vol 5, P 11
53. Khalili Nejad, Sajjad, (1399), Conceptualization of Cyber Sovereignty, Imam Sadegh University Growth Center
54. Dastforoshan, Samaneh; Gholami Here Dashty, Soheila, (1397), Exploring the Place of Cyberspace in Education and Training; Opportunities and Threats, Child and Philosophy Quarterly, Vol 5, No 2, P 18

55. Deghan Hosam Pour, Hadi, (1399), Production of religious and cultural content in social networks, Quarterly of Information Studies in Humanities Computer Studies, No 72
56. Rahmani, Mansour, (1394), Public diplomacy and foreign policy, Quarterly Journal of Global Strategic Studies, Vol 6, No 15, P 18
57. Rostami, Mohsen; Farniaan, Asghar, (1400), Opportunities and threats of cyberspace from the perspective of the Supreme Leader, Quarterly of Political Science Encyclopedia, Vol 2, No 2
58. Rasouli, Hatif; Hassanzadeh, Mohammad; Rahimiyan, Samaneh, (1402), Presenting an Ontology Model of Cyberspace Sovereignty: A Comprehensive Definition, Journal of Information Processing and Management, No 2, Vol 39, P 116
59. Rezaee, Narges; Saidi, Rouhol'amin, (1399), Media literacy and its impact on new governance in the era of the postmodern state, Quarterly of Culture and Communication, Vol 5, No 1, P 9
60. Ramazani, Maliheh; Nikounihad, Ayub; Eyvazi, Mohammad Rahim, (2021), Identification and Analysis of Drivers Affecting the Future of Political Participation in Iran and Future Scenarios, Contemporary Political Studies Quarterly, Vol. 12, No. 2
61. Rohani, Abolfazl; Rohani, Mehdi, (1402), The role of cyberspace in the national governance of the Islamic Republic of Iran, Quarterly of Strategic Knowledge, Vol 13, No 53
62. Zakoei, Mehdi; Tarfi Saeedavi, Yousef, (1401), The role of cyberspace in increasing soft power (case study: the Islamic Republic of Iran), Quarterly Journal of Soft Power Studies, Vol 12, No 4
63. Zamaani Mohajoub, Habib, (1399), Religious sovereignty in civilization-building based on the thought of Imam Khomeini (RA), Islamic Policy Studies, Vol 8, No 18
64. Sepehri, Mohammadbagher; Farnam, Mohammad; Alaei, Mohsen, (1398), Examining the functions and consequences of social space in Iran, Quarterly Journal of Sociology, Vol 11, No 44

65. Sajjadi Shirverdi, Mohammad; Sadra, Alireza, (1398), Globalization of cyberspace and soft power of the Islamic Republic of Iran, Quarterly Journal of Southwest Asia Studies, Vol 2, No 7
66. Saidi Nejad, Hamidreza; Nazari, Mohaddeseh, (1400), Exploring the orientation and consequences of Iran's foreign policy during the years (1384-1392) from the perspective of the decision-making model, Quarterly Journal of Politics and International Relations, No 10, Vol 5
67. Sharif, Mohammad; Mardani, Mohammad Reza, (1401), Examining the key factors for success in e-commerce during widespread crises, Quarterly Journal of Entrepreneurship Business Management, No 2, Vol 2
68. Shamsini Ghiyasvand, Hassan; Naseri, Reza, (1394), The approach of the Supreme Leader to the foreign policy of the Islamic Republic of Iran with an emphasis on the method of negotiation and the concept of heroic flexibility, Bi-quarterly Journal of Politics, Journal of the Faculty of Law and Political Sciences, No 1, Vol 45
69. Shirvani Naghani, Muslim; Yousefi, Ashkan; Positive, Ibrahim; Bayat, Ruhollah, (1402), Identifying and determining the key priorities for the success of science and technology foresight in Iran, The Scientific Quarterly of Future Studies of the Islamic Revolution, vol. 2, No.4
70. Abbaszadeh Marzbali, Majid, (1399), The impact of the globalization process and cyberspace on national identity and the necessity of governments moving forward, Quarterly Journal of Political Interpretation, Vol 2, No 5
71. Fatemi, Hajar; Taqipoor, Fazehe; Vaez, Nafiseh, (1402), Identifying effective drivers of the future of social media networks in the face of mass media, Quarterly Journal of Culture Communication Studies, Vol 24, No 61
72. Farhangi, Ali Akbar; Abbasi, Hojjatullah, (1397), Designing a model to counter the challenges of media terrorism in social space, Quarterly Journal of Religion and Communication, Vol 25, No 1
73. Farhangi, Mohammad Mehdi; Mir Torabi, Saeed; Golsheni, Alireza, (1398), Explaining cyberspace policy-making in the Islamic Republic of Iran (requirements and reforms, in the framework of the goals set in the superior documents), Quarterly Journal of Islamic Revolution Studies, Vol 8, No 30
74. Fazli, Hassan; Dehshiri, Mohammad Reza; Kaviani, Reza, (1395), Cyberspace and Iranian culture in the era of globalization, 1st ed., Tehran: Naghous

75. Firoozabadi, Abolhasan; Ahmadabadi Azadi, Javad, (1399), Analysis of the background of cyberspace governance in the Islamic Republic of Iran, Quarterly Journal of Political Science, Vol 16, No 2, P 32
76. Ghaemi, Mohammad; Faqih, Mehdi; Alizada, Parisa, (1397), Requirements for achieving a knowledge-based economy at the macro level: Analysis of the legal framework in Iran and providing recommendations, Quarterly Journal of Economic Research, Vol 18, No 68
77. Ghaemi, Vahid; Ali Pour, Samad; Kianpour, Masoud, (1391), Interaction in cyberspace and the Internet social space and its impact on the religious identity of young people; A case study of Facebook and young people in Isfahan city, Quarterly Journal of Religion and Communication, Vol 19, No 2, P42
78. Ghazi Zadeh, Alireza, (1401), Soft power and social space, 1st ed., Tehran: Criterion of Science
79. Ghorbani, Ebrahim; Panahi, Hamid; Ameli, Akram; Shokouhi Rad, Samad, (1399), Presenting a model for improving the social security of cyberspace users (case study: addiction and drug offenses), Quarterly Journal of Social Security Studies, No 64
80. Ghorbani, Mohammad Mehdi; Aliramzani, Ahmad; Darabi, Masoumeh, (1398), Cultural harms of cyberspace, Quarterly Journal of Islamic Studies on Social Harms, No 2, Vol 1, P 2
81. Ghalevand, Kourosh; Karimi Gahrudi, Mohammadreza; Haji Molla Mirzai, Hamed, (1399), The impact of transformative technologies on the organization of cyberspace in the country, Quarterly Journal of Naaja Strategic Studies, Vol 5, No 18
82. Ghochani Khorasan, Mohammad Mehdi; Hossein Pour, Davoud, (1399), Network governance in cybersecurity research institutions, Quarterly Journal of Management and Development Process, No 1, Vol 30, P 99
83. Mohammadi, Saeed; Esfandiari, Rajab, (2019), systematic review and qualitative meta-analysis of foresight researches in the field of science, technology and innovation The Scientific Quarterly of Future Studies of the Islamic Revolution, Vol 1, No 1.
84. Mashayekh, Farhaz; Haji Zadeh, Hanieh, (1402), Opportunities and challenges of cyberspace, Quarterly Journal of New Paradigms in Educational Research, Vol 2, No 2

85. Mosavi, Esmail; Azh, Maryam, (1402), Examining the relationship between international collaborations and receiving citations of highly cited and hot articles of Iranian researchers in the Web of Science database, Shahid University Scientific Journal, No 1, Vol 9
86. Nadri, Gholamreza; Bakhsheshi, Ahmad; Arabi, Ali; Moghsodi, Majid, (1398), Examining the political-security role of virtual social space on the national security of the Islamic Republic of Iran, Quarterly Journal of Protective Security Research, Imam Hussein Comprehensive University (AS), Vol 8, No 29
87. Naghdi Pour, Sobhan; Islami Baba Heidari, Farzaneh, (1401), Review and analysis of general ethical principles of cyberspace from the perspective of Islamic ethics, Quarterly Journal of Applied Ethics Studies, Vol 12, No 1, P 48
88. Nouri, Mehdi; Tabatabaei Nia, Behzaad, (1398), Factors affecting the growth of the digital economy, its opportunities and threats, and appropriate strategies for the Islamic Republic of Iran in response to it, Quarterly Journal of Defense Economics, Vol 4, No 11
89. Vakil Ha, Samira, (1392), The impact of cyberspace on the cultural identity arena, Quarterly Journal of Iranian Sociological Studies, Vol 2, No 9
90. Hatf, Mehdi, (1388), Challenges and prospects of security in cyberspace, Human Development Monthly, Vol 6, No 22

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی